

Чўлпоннинг улугворлиги шундаки, у XX аср ўзбек адабиётини янги бир поғонага кўтариб, ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва раванг топишига улкан хисса кўшибгина колмасдан, халқда Ватан, Миллат, Истиклол тушунчаларининг теран маъно касб этишига ҳам мислсиз даражада катта таъсир кўрсатди. Ўзга сўзлар билан айтганда, у халқда Хуррият туйғусини уйготди, унинг кўзидаги гафлат пардасини олиб ташлади, унда Ватанга мухаббат, Келажакка ишонч хисларини тарбиялади. Унинг фуқаролик жасорати худди шундадир.

Чўлпон ва Ильминский

Олис даврлардан XX асрнинг бошларига қадар ёш авлод вакиллари Хиндистон, Миср, Арабистон сингари мамлакатларга бориб, тахсил кўрганлар. Аммо замонлар ўзгариши, жамият ҳаётидаги дунёвий фанларнинг роли ошиши билан тарих ўзбек ёшлари олдига янги вазифаларни кўйди. Улар энди нафакат Шарқ, балки Гарб мамлакатларига бориб, илгор фан асосларини эгаллашлари зарур бўлиб колди.

1867 йили Туркистонга генерал-губернатор бўлиб келган К.П.Кауфман маҳаллий маориф тизими билан танишгач, Н.И.Ильминскийнинг педагогик тажрибаларидан хабар топиб, уни Тошкентга таклиф этган. Лекин Козон ўлкасидаги тажрибалари билан Россия маориф нозири Толстойнинг эътиборини қозонган Ильминский Тошкентга келмаган. Аммо у, шу билан бирга, ўзининг "кимматли маслахатлари"ни ҳам Кауфмандан дариг тутмаган. Унинг фикрича, Туркистон халқларини маърифатлаштиришда "рус гоёси"ни четлаб ўтмаслик, аксинча, барча ўқув ишларини рус давлатининг умумий манфаатларига бўйсундириш лозим эди. Ильминский педагогик тизимининг негизини ташкил этган шу фикр, аслида, Кауфманга ҳам бегона бўлмаган. Рус давлати манфаатларидан келиб чиқиб иш юритган Кауфманнинг фикрига кўра, рус алифбосини Россиядаги Шарқ халқлари ёзувига бирорта ўзгартиришсиз киритиш зарур: "бу халқлар, — деган эди у, — давлат тилини ўргана бошлашлари ва рус тили уларнинг ўзаро бирлашишларида восита бўлиши лозим".

Туркистонда рўй бераётган воқеалардан бохабар бўлган Ильминский бу ерга ўқтин-ўқтин ўз фикрларини йўллаб турган. Унинг фикрича, ҳар бир халқнинг тарихида, энг аввало, дин, кейин эса шу диннинг авлоддан-авлодга ўтишини таъминлаб турувчи алифбо етакчи ролни ўйнайди. У ана шу ҳулосасидан келиб чиқиб, Туркистондаги мактабларда проваслав динини ўқитишга кўпроқ аҳамият беришни тавсия қилган. Кауфманга шу масалада ёрдам бериш учун шогирди Н.П.Остроумовни юбориб, унга ёзган хатларида мусулмон ўқув юртларида ислох ўтказмасликни маслахат берган ва "реал маориф халқнинг миллий онгини уйғотади ва чор ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатига қарши қуролга айланади", деб ёзган.

1922 йили "Кизил байроқ" газетасида бир ўзбек кизининг Европага ўқиш мақсадида кетгани ҳақида хабар босилган. Чўлпон бу хабардан мутаассир бўлиб, Туркистон халқларининг маърифат чашмаларидан бебаҳра яшашини истаган Ильминскийни эсга

олган ва бундай ёзган: "Чор хуку- мати вақтида Ички Россия мусулмонларини чўкинтирмоқ ишида Рустами Зол бўлган, бизга маълум Остроумов тўрамининг устози саналган машхур Ильминский чўкинтириш сиёсатининг пири бўлган машхур Победоносцевга ёзган хатида: "Ерлик халқ орасидан бизнинг учун фойдалиқ ва ҳеч бўлмаганда, зарарсиз кишилар, у русча тилни тутулиб, уялиб гапира турган, ўрусча ёзганда бир мунча хато билан ёза турган, бизнинг губернатордан эмас, хатто устол бошлиғи (мирзо) миздан ҳам кўра турган кишилардир", — деган эди.

Бунга қарши биз рус тили билан эмас, хатто Оврупо маданий миллатларининг тили ва билими билан жавоб берсак, одам катори яшамокка, албатта, ҳақ хозонармиз. Энди бу эзгу ҳаракатга тарихимизда кўра олмаганимиз бир нарса кўшулса, яъни: ўзбекнинг эркин йигитлари эмас, тутқун кизлари ҳам Ильминский васиятига қарши исён бошласа, ўзи учун энг тотли бўлган элидан, ота-онасидан кечиб, минглаб чақирим ерга кетсалар, одам катори ҳақини туртки емасдан, урилмасдан, сўқилмасдан ўз ҳуқуқимизни ортиги билан хозона оламиз..."

Чўлпон ўз фикрини таг маъноли қуйидаги сўзлар билан яқунлаган: "Эски турмуш ўлим тўшагида. Йигитларимизнинг чин билимига қараб бу интилишлари эски турмушни бир оз аввал ерга кўмгусидир". Чўлпон "эски турмуш" тушунчаси остида нафақат чор мустамлакачилиғи йилларини, балки умуман ўзбек халқини замонавий илм-фан ютуқларидан олисда қолдирилган даврни кўзда тутмоқда.

Тарих фактлари шундан далолат берадики, Чўлпон хорижий мамлакатларга ўқишга кетган йигит ва кизларимизга "ок йўл" тилабгина қолмай, балки уларга зарур ҳолларда моддий ёрдам кўрсатиб ҳам турган. Мирмухсин Шермухамедовнинг "Улуғ Туркистон" газетасида босилган (1917 йил 4 ноябрь) қуйидаги ташаккурномасига шу жиҳатдан кўз ташлаган кишида Чўлпонга нисбатан ҳурмат туйғусининг уйғониши табиийдир: "Бошимга тушган оғир фожиалар сабабидан, — деб ёзган эди Мирмухсин, — бу киш тахсилим учун мутлақо ёрдамга муҳтож бўлиб қолган эдим. Мана шул ҳолимни эътиборга олиб, Туркистоннинг очик фикрли ёшларидан Абдулхамид афанди Сулаймоний ила Мирюсуф афанди Мирзахамидбоевдан бир микдор иъона топширилди ва тагида ваъда этилди. Иъона соҳибларининг ҳар бирига чин кўнгилдан ташаккур айтаман. Яшасин шундай ҳимматли ёшлар! Шундай миллий ҳимматгагина таяниб, мен Уфага — "Мадрасаи Олия"га кетдим".

Чўлпонга нисбатан бундай миннатдорчилик сўзларини Германиядан Абдувахоб Муродий ҳам ёзган.

Хуллас, Чўлпон Ильминский сингари шовинизм билан захарланган маърифатпарварларга қарши фаолиятининг илк давриданок ўзбек халқининг истикболи учун кураш майдонига отилган.

Феврал инкилобидан сўнг

1917 йил феврал инкилобидан сўнг Туркистондаги рус большевиклари ташаббуси билан Ишчи ва солдат совети ҳокимиятни қўлга олиш учун катъий кураш бошлади. Маҳаллий зиёлилар ва рухонийлар ўртасидаги ички низодан фойдаланган большевиклар ўз

мавкеларини кун сайин мустахкамлаб бордилар. "Шўрои ислом" билан "Шўрои уламо" жамиятлари эса бир-бирларининг тагига сув куйиш билан машгул бўлди. Агар шу кезларда Марказий Россиядан Мустафо Чўкаев ва Заки Валидий сингари туркий халклар такдири билан куюнган кишилар келмаганида, эхтимол, бу жамиятлар ўртасидаги кураш янада кўнгилсиз натижаларга олиб борган бўлармиди.

Заки Валидийнинг асосий максоди Бошқирдистонни миллий истиклолга олиб чиқиш бўлган. Лекин вазият шундай эдики, миллий озодлик харакати Туркистон ва Козогистонда кучаймай туриб, Бошқирдистонда Мухторият ҳукуматини барпо этиш мумкин эмас эди. Буни сезган Бошқирдистон марказий совети З.Валидийни Козогистон ва Туркистондаги миллий харакатларнинг раҳбарлари билан алоқа ўрнатиш учун юборган. У Туркистонга келгач, М.Бехбудий, М.Абдурашидхонов, А.Зохирий, О.Махмудов сингари ўзбек халқининг пешкадам сиймолари билан учрашиб, миллий харакатни кучайтиришга қаратилган ишларни амалга оширган.

Унинг хотиралар китобида шу ҳақда куйидаги мухтасар маълумотни ўқиймиз: "Бехбудий, ёш ўзбек шоири Чўлпон, тошкентлик адабиётчи Толибжон, татар Тагир Нўгойкўргонли, самарқандлик Ҳакимзода ва камина бир канча шаҳарларда бўлиб, йигилишлар ўтказдик ва миллий зиёлиларнинг ақсар қисмини Туркистон Марказий совети тарафига жалб этдик. Туркистон мустақиллигининг асосий душмани бўлган кадетлар партияси секин-аста маҳаллий аҳолига бўлган таъсирини йўқота бошлади. Биз июннинг бошларига қадар олиб борган жиддий кураш натижасида хуррият гоёлари кўпгина вилоятларга кириб борди".

Афсуски, биз бу сатрларда тилга олинган дастлабки истиклолчиларимиз ва уларнинг кейинги такдири ҳақида бирор маълумотга эга эмасмиз. Лекин бу рўйхатнинг бошида турган Бехбудий ва Чўлпоннинг Феврал инқилобидан кейинги миллат манфаати йўлида олиб борган фаолиятлари бизда катта кизиқиш уйғотади. Гап шундаки, ўша кезларда тузилган Туркистон Марказий шўросининг ўзбек зиёлиларини ўз атрофига тўплаши, нафакат кадетлар партияси, балки большевиклар ва бошқа сиёсий партияларнинг фаоллигини ҳам сусайтириши, ниҳоят, ўлкадаги сиёсий-ижтимоий вазиятни ўз назоратига олиши мумкин эди. Агар шу максаднинг Туркистон халқлари такдири учун муҳим аҳамиятга молик эканини назарда тутсак, Чўлпоннинг ўзбек ёзувчилари орасида биринчи бўлиб миллий мустақиллик учун курашга жиддий киришгани равшан бўлади. Давр мураккаб, сиёсий партиялар эса кўп бўлгани учун ўзбек зиёлиларининг бирдан-бир тўғри йўлни танлашлари осон кечмади. Чунончи, Назир Тўракулов ва унинг издошлари ўша кезларда большевиклар томонига оғдилар. Мунаввар қори, Бехбудий ва Бухоро жадидлари кадетлар партиясига ҳам, социализм гоёсига ҳам қарши чиқдилар. Низомиддин Хўжаев ва унинг тарафдорлари эса социалистик харакатнинг ўнг қанотига мойиллик билдирдилар. Бу, номлари тилга олинган шахсларнинг қарийб барчаси Чўлпонга руҳан яқин кишилар бўлганлиги учун унинг аро йўлда қолган пайтлари ҳам бўлди. У ўзининг сиёсий фаолиятида халқ манфаатларидан келиб чиқишга уринди. З.Валидий хотираларида Чўлпоннинг шу даврдаги сиёсий-ижтимоий фаолиятига доир баъзи бир қизгилар мавжуд. У, хусусан, Феврал инқилобидан кейинги дастлабки кезларни назарда тутиб, бундай ёзган: "Мен бир-бирига садокатли, самимий дўстларни орттирдим. Дўстона суҳбатлар пайтида айтганим ақсар фикрлар, кўп ўтмай, маслакдош ва елкадош дўстларимнинг шеър ёхуд мақрлалари шаклига кириб, янги ҳаёт кечири бошлади. Шоир Чўлпон турк халқининг сайлов ҳуқуқлари учун олиб борган курашимиз тўғрисида гўзал бир дoston ёзди".

З.Валидийнинг бу сўзларида тилга олинган дoston, чамаси, ўз вақтида эълон килинмагани учун бизга етиб келмаган. У, юкорида айтиб ўтилган йигилишларда митингларда ўкилган.

З.Валидий Туркистонда орттирган маслакдошлари тўгрисида сўз борганда, биринчи навбатда, кўпинча Чўлпонни ёдга олган. Улар ўртасидаги узок давом этган дўстона муносабатлар ҳам бу икки сиймонинг маълум даражада сирдош бўлганидан дарак беради. Агар шу нарсани кўзда тутиб, З.Валидий берган куйидаги маълумотни ўқисак, Туркистонда 1917— 1923 йилларда миллий истиклол учун олиб борилган харакатнинг сирли томонларидан парда кўтарилгандек бўлади:

"Дўстим Убайдулла Хўжаев, — деб ёзган у, — юрист сифатида бундай маслахат берди: "Таъсис мажлисига сайловлар тўгрисида модда киритилиши мумкин. Бирор жойни сотиб олсанг бўларди ". Мен унинг гапига кириб, Тошкент яқинидаги Охангарон дарёси ёқасида жойлашган Облик, кишлогидан чорбог сотиб олдим. Чорбог ажойиб бир ерда жойлашган бўлиб, ундан Чотколнинг корли чўккилари кўриниб турарди. 1917 йилда менга бу жойда бўлиш насиб этмади, аммо 1922 йили босмачилик харакатига кўшилганларидан кейин Бошқирдистондан келган йигитларимиз шу уйда ойлаб яшашди.... "

Агар тахминимиз тўгри бўлса, Чўлпон Таъсис мажлисига аъзо бўлиш учунгина эмас, балки зарур бўлиб колганда яшириниш учун сотиб олинган бу чорбогдан хабардор бўлган. Демак, айтиш мумкинки, унинг миллий озодлик- харакатидаги иштироки факат шеър ва дostonлар ёзиш, ватандошларини истиклолчилар атрофига яқинлаштиришдангина иборат бўлмаган. Бу тахминимизни З. Валидийнинг куйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди:

"Биз умумрусия микёсидаги сиёсий ишларда социалистлар билан бирга харакат килганимизни ҳеч қачон яширмаганмиз. Ўша пайтда биз миллат ва социализм гоёларига хизмат киладиган эркин социалистик партиани туза бошлаганмиз. Бизнинг ниятимизга кўра, бу партия барча Шарк халқларини бирлаштириши лозим эди. Унинг ташкилотчилари эса козоклар томонидан Алихоннинг тарафдорлари, шунингдек, маслакдошларимиз ўзбек Низом Хўжаев, шоир Чўлпон, бухоролик Абдулхамид Орипов эдилар "

З. Валидийнинг бу сўзларига караганда, Чўлпон Феврал инкилобидан кейинги дастлабки йилларда ижодий ишлари билан бирга Россия тасарруфидаги мусулмон халқларнинг бирлашиши йўлида ҳам кизгин фаолият олиб борган.

Чўлпон ва Мухторият

Тарих миллари 1917 йилга келиб, катта шиддат билан харакат эта бошлади. Феврал инкилобидан кейин икки-уч ой ўтмасдан, Москвада бутун- иттифок умуммусулмонлар курултойи бўлиб ўтди. Курултой қарорлари Туркистонда мавжлана бошлаган сиёсий ҳаёт елканига қучли шамол бўлиб урилди. Июл ойининг ўрталарида Фаргона шахрида ўтган вилоят мусулмон ташкилотларининг курултойида "Турк адам марказият" партиеси тузилди. З.Валидий "эркин социалистик партия" деб атаган бу сиёсий ташкилот ўз

олдига катор демократик тадбирларни амалга оширишни вазифа килиб кўйди. Чўлпоннинг бу партия аъзоси сифатида олиб борган фаолияти тўғрисида архив материалларида бирорта маълумот учрамайди. Лекин Чўлпоннинг Туркистон Мухторият хукуматининг ташкил топишига алоқадор эканлиги, унинг бу хукуматини олқишловчи "Озод турк байрам" шеърини ёзганлиги ва бу шеърнинг мухторият мадхияси ўларок халқ оммаси томонидан қуйланганлиги тасодифий ҳол эмас.

Тошкент большевиклар кўлига ўтгач, 26 октябр куни Кўконда IV Фавкулудда ўлка мусулмонлари курултойи ўз ишини бошлади. Уч кун давом этган курултой Туркистон Мухторият хукумати тузилганини эълон қилди. Шу тарихий куннинг эртасига шаҳарда ўтказилган митингга Чўлпон сўзга чиқиб, "Оллоху акбар" деган Мухториятга бағишланган шеърини ўқиди. Шеърнинг ҳар бир сатридан кейин кўп минг кишилик митинг Чўлпон билан бирга "Оллоху акбар" деб Туркистоннинг хурриятга эришганига шукроналар айтди. Шоир каламига мансуб "Озод турк байрами" шеъри эса юзлаб нусхаларда тарқатилиб, турк шарқийлари сингари қуйланди ва халқнинг руҳига рух, ишончига ишонч қўшди. Шеърнинг "Турк бешиги -Туркистон, ери олтун, тоғлари кон! Болалари қахрамон, Ватан учун берур жон!" деган сўнги сатрларини қуйлаган халқ Мухторият учун жонини ҳам беришга қасамёд этди.

Туркистон Мухторияти кенг халқ оммаси томонидан қизгин қутиб олинганига қарамай, 1918 йил февралнинг иккинчи ярмида советларнинг яхши қуролланган қўшинлари томонидан тор-мор этилди. Шундан кейин Чўлпон, З.Валидийнинг таклифи билан, Оренбургга кетди.

"Оренбургга келиб улгурмасимиздан биз давлат қурилиш ишига қиришдик, — деб хотирлайди З.Валидий. — Хукумат раиси адвокат Юнус Бикбоев ва профессор Қулаев шу иш билан шугулланди. 1917 йил декабрида бўлиб ўтган Учинчи Умумбошқирд курултойи йигирма икки кишидан иборат кичик шўро (парламентолди кенгаши) ни сайлади. Биз уларни Оренбургга йигиб олгач, улар адлия ишлари билан машғул бўлдилар, кишлок хўжалиги ва ўрмон бошқарувига оид қонунларни қабул қилдилар. Гарчанд уларнинг ишлари фавкулудда мураккаб шароитларда қечган бўлса-да, менинг барча йигилиш ва муҳокамаларда иштирок этишимга ҳожат бўлмади. Улар менга: "Ўз ишинг билан шугуллан, бошқасини бизга қўйиб бер", дейишди ва мен қўшинни тўплаш ҳамда ички ишлар билан бевосита шугулландим. Бу кишилар бизнинг ишимизга қандай фидойиларча берилган эдилар!".

З.Валидий Оренбургга ўзи билан бирга борган туркистонликлар тўғрисида бундай маълумот берган:

"Кўконда барпо этилган ва Советлар томонидан февралда (1918 йил феввали назарда тутилмоқда — Н.К.) тарқатиб юборилган Туркистон миллий хукуматининг баъзи бир аъзолари: Убайдулла Хўжаев, шоир Абдулхамид Сулаймон (Чўлпон), кейинчалик Бухорода ҳарбий нозир бўлган Абдулхамид Орипов, Тошкент вакилларида Мирмуҳсин, Хива ва Бухородан қелган айрим кишилар ҳам шу ерда эдилар. Абдулхамид Орипов ташқи ишлар билан шугулланди, у шоир Абдулхамид Сулаймон билан бирга менинг қотибим эди".

Модомики, Мухторият хукуматининг аъзоси Убайдулла Хўжаев ҳам, Мухториятга бағишланган мадхиясида "Туркистонли — шонимиз, туронли — унвонимиз, Ватан — бизнинг жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!" деб ёзган Чўлпон ҳам, бошқа туркистонликлар ҳам, шу вақтда З.Валидийнинг ёнида бўлган эканлар, демак, улар Оренбургга Туркистон Мухторияти тор-мор этилганидан кейин борганлар. Тахмин қилиш мумкинки, улар

ўзларининг Бошқирдистон миллий ҳукуматини барпо этишга қаратилган фаолиятларида Туркистон Мухторияти томонидан йўл қўйилган хатолардан сабоқ олишга ҳаракат қилганлар.

З.Валидий ўз гуруҳи олиб борган ишлар тўғрисида яна қуйидаги маълумотни берган: "Бизнинг Самара ҳукумати, Урал казаклари ва Козогистон билан бирга амалга оширган миз дастлабки муваффақиятли иш ахборот тўплашдир. Биз ўз агентларимизни олдиндан мўлжалланган жойлар — Уралск (Теке), Хон ўрдаси, Астрахан губернияси, Гурев (Уйшук), ГАРБИЙ Сибирдаги Омск, шунингдек, советлар назорати остидаги Орск, Актюбинск ва Тошкентга юбориб, қисқа муддатда ўз разведхизматимизни вужудга келтирдик. Бу ишларга Орипов раҳбарлик қилди. Бизнинг миллий шоирларимиз Саитгарей Магаз, Шайхзода Бабиш, ўзбек шоири Абдулхамид Сулаймон, ёш козок журналисти Беримжон ва бир ўқимишли шоира қиз бу шаҳарларда яширин жойларни ташкил этдилар ва бу жойлар Оренбургдаги марказни гоёт хизматли ахборот билан таъминлаб турди".

З.Валидий генерал Дутов қисмларида бундай шошилинч ахборотни тўплаш ишлари яхши йўлга қўйилмагани ва бу нарса унинг ҳарбий операцияларига салбий таъсир ўтказганини айтиб, Тошкентда рўй бераётган воқеалар ҳақидаги маълумотлар тинимсиз равишда Козогистон орқали етиб борганини алоҳида таъкидлаган.

Шундай қилиб, Чўлпон Бошқирдистон миллий ҳукуматининг Туркистондаги вазиятга оид шошилинч маълумотлар билан таъминланишида иштирок этган. Агар З.Валидийнинг юқоридаги сўзларига тегаран назар ташласак, Туркистон Мухториятининг мағлубиятидан кейин Оренбургга йўл олган туркистонликларнинг Козогистонда тўхтагани ва маҳаллий истиклолчилар билан учрашгани маълум бўлади.

Бугун биз Октябр тўнтаришининг дастлабки қунларида нафақат Туркистон, балки Россия тасарруфидаги бошқа мусулмон ўлкаларида ҳам миллий ҳукуматларни барпо қилишга қаратилган уринишлар бўлганини биламиз. Кейинги йилларда бизга яна шу нарса маълум бўлдики, Россия тасарруфида яшовчи мусулмон халқларнинг истиклол-севар фарзандлари ўша кезларда Туркий республикалар федерациясини ташкил этиш фикрида бўлганлар. Бу федерацияга, биринчи навбатда, Туркистон, Козогистон ва Бошқирдистон миллий ҳукуматларининг қириши кўзда тутилган. Чўлпон 1917—1918 йилларда ана шу гоёнинг рўёбга чиқиши йўлида фаолият олиб борган.

Шарқ халқлари қурултойи

Туркистон Мухториятидан кейин Бошқирдистон ва Козогистон миллий ҳукуматлари ҳам большевиклар томонидан тугатилди. Улар туркистонлик мухториятчиларни таъқиб этибгина қолмай, Фарғона водийсида яшовчи аҳолини ҳам хонавайрон қилдилар. Туркий халқларга қисбатан аламзада бўлган дашноқлар водийдаги ўнлаб қишлоқларни қонга ботирдилар. Чўлпон, шубҳасиз, большевикларнинг ўз давлатларини қинглаб қишлоқларнинг қони ва жони эвазига барпо этаётганларига тинч қараб тура олмади. 1919 йили у "Юриш марши" деган шеърини ёзиб, Турон ўғлонларини қиличини қинга қолмай, она ватанни озод этишга қачирди. Бугун сарлавҳаси бир оз қалати туюлган

"Кизил байналмилал" (1919) шеърида эса бундай сатрларини ёзди:

Шарк эллари асир каби ишларлар
Бир ховуч хам келмайдиган халк учун...
Шарк элига кутулишга йўл йўкми,
Унга ҳеч ким шафкат кўзин солмасми?
Гарблилардан инсоф, виждон ҳеч йўкми,
Бирор кувват бу зулми олмасми?

Шоир шу сатрлардаги "Шарк эли" сўзлари остида фақатгина ўзбек халқини кўзда тутмаган. Ўша йилларда ўзбек халқи билан бирга туркий халқлар ҳам, Англиянинг исканжасида яшаган хиндлар ҳам "бир ховуч хам келмайдиган" халк учун асирлар каби ишламоқда эдилар. Шунинг учун у шу халқларнинг бирлашишини астойдил орзу қилди. 1920 йилнинг 1—5 сентябрь кунларида Бокуда Шарк халқлари курултойи бўлиб ўтди. Чўлпон ва унинг маслакдош дўстлари бу курултойдан кўп нарсани кутган эдилар. Лекин Сталин раҳбари бўлган Миллий ишлар халқ комиссарлиги ва Мусулмон коммунистларнинг марказий бюроси бу курултой ишини каттик назорат остига олиб, Шарк халқлари вакилларининг большевиклар зулми ва тузумига қарши бирлашишига имкон бермади. Чўлпон курултой ишида таржимон сифатида иштирок этди. Курултойнинг Шарк халқлари вакиллари учун эътиборли жихати Анвар Пошанинг иштироки эди. Туркистонда айниқса машҳур бўлган бу зотга гарчанд курултойда сўз берилмаган бўлса ҳам, миллий делегациялар, биринчи навбатда, у билан учрашишга интилдилар. Шундай учрашувлардан бири Каспий денгизи бўйларида жойлашган бир уйда бўлиб ўтди.

"Кунларнинг бирида, — деб ёзади Мунаввар қори Абдурашидхонов, — биз Анвар Пошанинг доғистонлилар билан араб тилида суҳбатлашиш учун шу уйга келишидан дарак топдик. Биз ҳам етиб бордик... Орадан бир мунча вақт ўтгач, чиндан ҳам, Анвар Поша пайдо бўлди ва биз билан ўн беш дақиқа суҳбатлашди".

Мунаввар қори бу сўзларни 1929 йилда хибсга олинганидан кейин тергов учун ёзиб берган. Шунинг учун ҳам у Анвар Поша билан қанча вақт ва нима тўғрисида сўзлашгани масаласида аниқ бир гапни айтмаган. Аммо шу нарса маълумки, Анвар Поша курултой кунларида Туркистон, Бухоро, Хива, Афғонистон ва Эрон вакиллари билан махфий учрашувлар ўтказган. Чўлпон ана шундай учрашувларда қатнашиб, Анвар Поша билан танишган. Анвар Поша Чўлпонда хайрихолик туйғуларини уйғотган. Унинг туркий халқларни яқинлаштириш гояси ўзбек шоирларига бегона эмас эди. Шарк халқлари курултойига қатта умидлар билан борган, курултой бошлангунга қадар Каспий денгизи бўйларида юриб, гўзал юлдузлар билан суҳбатлашган ва уларга "Гўзал юлдуз, нурли юлдуз, тез сўзла Оталарнинг тарихдаги хатосин; Шул хатодан осуфланиб, ёвларнинг Эл кўксида сурган ишрат, сафосин. Сўзла, англаб ўтгандаги турмушнинг Бутун қонлик, шонлик, жонли ерларин. Кўз олдимда жилваланад юрт учун Жонлар бериб, қирлар тўққан эрлари...", деб ёзган Чўлпон курултойдан эмас, Анвар пошадан кўпроқ умид кутди.

1937 йил 10 августда бўлиб ўтган тергов қайдномасида бундай маълумот билан танишамиз:

"1920 йили Бокуда Шарк халқлари курултойи ўтказилди, унда Салимхон Тиллахонов, Наби Рискулов, Гози Юнусов, Мунаввар қори, Обид Чаток, Жўрабоев, мен ва бошқа

пантуркистон арбоблар катнашдилар Делегацияга Рискуловнинг ўзи рахбарлик килди. Курултой пайтида Рискуловнинг якин сафдошлари — Файзулла Хўжаев ва Норбўтабеков Совет хокимияти ва Коммунистик партия сиёсатиға карши каратилган сахнаорти ишини олиб бордилар. Улар "кизил генералларингизни олиб кетинг!" — деган шиор билан чикдилар. Аммо курултойда уларнинг сўзлари ўтмагач, Туркистон делегацияси "дохийлари" Рискулов рахбарлигида тўпланиб, Совет хокимиятиға карши курашни авж олдиришға киришдилар, "босмачилик" кучларини ташкил этиб, бу харакат оркали очикдан-очик, пантуркистик ташкилотнинг курултойдан кейин кабул килинган карорини амалға оширдилар".

Шубхасиз, НКВД томонидан тайёрланган ва кийнок остида кўл кўйдириб олинган сўрокномаларға танкидий караш, уларда келтирилган фактларни бошка хужжатлар билан киёслаш ва шу тарзда хакикатнинг олтин зарраларини топиш лозим. Юкорида келтирилган парчанинг хам НКВД ходимлари томонидан "ижод килинганлиги" яккол сезилиб туради. Аммо шу билан бирға, назаримизда, унда хакикат учкунларида йўк эмас. Чиндан хам, курултойнинг коммунистик рухда кечганлигини кўрган Туркистон делегациясининг илгор кисмида, шу жумладан, Чўлпонда большевиклар зулмидан кутулиш ва мустакилликка эришишнинг бошка йўлларини ахтариш истаги пайдо бўлган. Улар Мухторият тугатилганидан кейин вужудға келган ва секин-аста куч ола бошлаган "босмачилик харакати"да ана шу йўллардан бирини кўрганлар.

Ўша кезларда Англия меҳнаткашлари ўртасида галаён кўтарилиб, давлат сиёсий машинаси тебраниб колган. Жахон харитасида юз бераётган воқеаларни синчков назар билан кузатган Чўлпон эса "Улуг Британиянинг бу кунги хокимият"иға деган шеър ёзиб, уни бундай сўзлар билан тугатган:

Мазлумлар эзилган, хор бўлганларнинг
Газаб оловлари бир кун туташар!
"Интиком! Интиком!" — деган наъралар
Тўлкиндай кутуриб, Темзадан ошар.
Ўшанда Темзанинг сувлари кадар
Кутуриб ошишлик бизда хам бўлар.

Бу сатрлар билан сўрок кайдномасидаги Совет хокимиятиға карши кураш хакидаги сўзлар ўртасида муайян якинлик бордек туюлади.

Боши берк кўчаларда

Бухоро Халк Совет Республикаси барпо этилгач, Чўлпон, чамаси, Файзулла Хўжаевнинг таклифи билан "Бухоро ахбори" газетасиға мухаррирлик килиш учун Бухороға боради.

Бу вақтда Бухоро амирини ағдаришда жаҳидларга ёрдам берган Фрунзе кўшинлари ва, умуман, Совет ҳокимиятининг гаразли нияти ошкор бўлган эди. Шунинг учун ҳам, республика раҳбарлари ўртасида большевиклар таъсиридан халос бўлиш истаги шаклланаётган эди. Лекин большевиклар республика раиси Файзулла Хўжаев билан Марказий Ижроия Кўмитаси раиси Мирза Абдулқодир ўртасига пона кўйишга улгурган ва бу пона раҳбариятни икки гуруҳга ажратаётган эди.

"Барча Бухоро жаҳидлари, — деб ёзади шу кезларда Бухорога келган З. Валидий, — амирни ағдариш учун олиб борган курашларида руслар билан бирлашдилар. Аммо улар Русия босқинчилик ҳокимиятининг чексиз-чегарасиз бўлишига қарши эдилар. Уларнинг шу масаладаги бирдамлиги ҳар қандай мактовга сазовор эди.

Улар окшомлари мени уйларига меҳмонга таклиф қилиб турардилар. Бирок улар ўзаро ҳар доим ҳам ахил бўлмаганлари учун, тагин бирортаси русларга гуллаб кўймасин, деб ташвишланар эдим...

Бизнинг асосий вазифамиз ағдариб ташланган амирга қарши курашни давом эттириш никобида Бухоро миллий армиясини ташкил этиш ва Хива, Туркменистон, Козогистон вакиллари чакриб, "Туркистон миллий иттиҳоди" ташкилотини тузиш эди. Биз шунга тайёрланар эканмиз, июн ойининг бошларидаёқ Бошқирдистондан Козогистоннинг барча бурчагига, Гулжадаги японларга, Фаргона водийсидаги босмачиларнинг таникли раҳбарларига одамлар юбордик".

"Биз козокларнинг "Алаш Ўрда кўмитаси" аъзолари ва туркман зиёлиларини ҳам Бухорога таклиф этдик, — деб давом этади З. Валидий, — уларни Бухоронинг шимол томонида жойлашган Харгуш кишлоғидаги бир хўжаликда кутиб олдик...

Бошқирдистондан келган... офицерларимиз Бухородаги ҳарбий идораларда юкори лавозимларга жойлашиб олишди. Қарши, Шахрисабз, Гузор, Карманда жойлашган ҳарбий қисмлар (яъни марказий ҳарбий қисмлар) шу офицерларнинг назорати ва таъсири остида бўлди... Бизнинг максадимиз куйидагича эди: агар руслар бизга миллий кўшинларни қонуний равишда тузишга имкон беришмаса ёхуд биз тузаётган кўшинларни тарқатиб юборишса, босмачиларга кўшилиб, умумий курашни бошлаймиз..."

З.Валидий Чўлпоннинг бу яширин ҳаракатдаги иштироки тўғрисида бирор сўз айтмаган. Айтмагангина эмас, ҳатто Чўлпондан қочиб-яшириниб ҳам юрган. Унинг назарида, рус айғокчилари билан тўлган шаҳарда шоирона қайфият соҳиби бўлган Чўлпоннинг бу ҳақда гуллаб кўйиши мумкин эди. Аммо шунга қарамай, ўша кезларда Харгушда истикомат қилган Чўлпоннинг қор атрофда рўй бераётган воқеалардан, Мухтор Авезов сингари ёзувчиларнинг келаётганидан хабарсиз бўлганига ишониш қийин. Қолаверса, унинг сиёсий вазиятдаги ўзгаришларни, Бухоро республикасининг советлашиб бораётганини сезмаслиги мумкин эмас. Зеро, у ҳали Бухорога бормаи турибок, 1921 йил мартда, "Чакиргувчи, ўқиргувчи бир товуш Ботирларнинг жон сўраган товшидир. Йикитувчи, ағдарувчи кўзгалиш яқиндаги зўр курашнинг бошидир", деб ўзининг "босмачилик" ҳаракатига хайрихоҳлигини ошқора айтган эди. Орадан бир неча ой ўтгандан кейин, Фаргона водийсида рўй берган даҳшатларни ўз кўзи билан кўрганидан сўнг эса "Бузилган ўлкага" шеърини ёзган ва бундай хайкирган эди:

От минганда кушлар қаби учғувчи,
Эркин-эркин ҳаволарни кучғувчи,

От чопганда учар кушни тутгувчи,
Учар кушдай ёш йигитлар каерда?
Тог эгаси — сор бургутлар каерда?..

Чўлпон бундай оловли сатрлари билан азамат йигитларни большевиклар хокимиятига карши курашга чакирган, уларни босмачилар сафига келиб кўшилишга ундаган эди. Хуллас, Чўлпоннинг ҳам, З.Валидийнинг ҳам ташвишлари бежиз оловланмади. Большевиклар турли-туман бахоналар билан БХСРнинг аксар рахбарларига турли айблар кўйиб, уларни бадном эта бошладилар. Фитрат хибсга олишларидан кочиб, Тошкентга келди. У билан қарийб бир пайтда Чўлпон ҳам Бухорои шарифни тарк этди. Чўлпон Ф. Хўжаевнинг таклифи билан Бухорога борганида, тошкентлик дўст-ёрлар уни курашдан кочишда айблаган эдилар. У бундай кайфиятдаги ўртоқларига жавобан "Мен кочмадим" деган шеърини ёзиб, унда, жумладан, бундай деган эди:

Мен кочмадим! Нега мени "кочди", деб
Йўлга мунча шовкин-сурон килдингиз?
Кучогини "ўзлиги"га очди, деб
Ок исмимга кора занжир илдингиз?

Мен "ўзлик"дан кўпдан бери узилиб,
"Кўплик" ичра ботиб кетган танамен.
У "кўплик"нинг кайгусидан чўзилиб,
Кулоч отиб, сузиб юрган яна мен.

Мен янгилар ўлкасидан синмаган
Бир канотни такиб олиб кўзгалдим.
Шу йўлимда япроклари сўнмаган
"Ёш ёгоч"нинг соясида тўхталдим.

Чўлпон бу шеърн билан аввалги эътикодидан қайтмаганини айтиб, "ёш ёгоч" — Файзулла Хўжаевнинг соясида миллий истиклол учун кураш олиб боришини маълум қилган эди. Лекин бу "ёш ёгоч"нинг япроклари, кўп ўтмай, тўкила бошлади. Унинг ўзи ҳам ана шу япроклардан бири ўларок тўкилиб, Тошкентга қайтди. У Тошкентга қайтар экан, поезд Ўрта Осиё темир йўлининг Жумабозор бекатида тўхтаганида, "Юпанмок истаги" деб номланган шеърини ёзади. 1922 йилнинг 9 июнида коғоз бетига тўкилган куйидаги сўзлар Чўлпоннинг кўнглидаги умид ниhoли сўнмаганидан дарак беради.
Мана, ўша сатрлар:

Денгизлар кайнаса, тошса сувлари
Кесилса йўлчининг истак йўллари,
Денгизга айланса ўнг ва сўллари,

Балки юпатгуси хўлланган кўзлар?..

Ўйланган йўлларга кўнгил юпанмас,
Кўнгилнинг истаги ўй билан конмас,
Айтарлар: бу тунда ёруғ шам ёнмас,
Чакмаса гугуртни асл ўгиллар...

Чўлпон шурида кандай кутлуг ниятлар тугилган, бошида кандай олижаноб ўйлар чарх урган бўлмасин, шоир кўнгли факат бир нарсадан — Туркистон ўғлонларининг гугурт чакиб, тунни ёритишларидан мунаввар бўлиши мумкин эди. Чўлпон Анвар Пошани ана шундай ўғлонлардан бири, деб билди. Фалакнинг гардиши билан Бокудан Бухорога бутунлай бошка мақсадда келган Анвар Поша Туркистонда бошланган миллий озодлик харакатига тасодифан кўшилиб, ўша йил август ойининг бошларида сон жихатидан бир неча баравар катта рус армиясига карши курашмокчи бўлди. 4 август куни Балжуван якинида бўлган кахшаткич жангда беш жойидан ўк еб, халок бўлди. Бу саркардага катта умид боглаган Чўлпон астойдил кайгуриб, "Балжуван" шеърида: "Фарёдим дунёнинг борлигин бузсин! Умиднинг энг сўнгги ипларин узсин!" — деб кайгу ва аламларини ифодалади.

Чўлпон ва "Дархон"

1923 йили Ўзбекистон ҳукумати босмачилик харакатини тугатиш мақсадида "Дархон" газетасини ташкил этган. "Туркистон" газетасининг мухаррири Абдулхай Тожиев, Чўлпон ва Босит Кorieв (Олтой) Андижонга бориб, "Дархон" газетасини чиқарганлар. Мутахассисларнинг уктиришларига кўра, Анвар Пошанинг ўлиmidан кейин босмачилик харакати бир кадар сусайган ва пароканда холга келган бўлиб, унинг давом эттирилиши тинч ахолини хам, "босмачи"ларнинг ўзларини хам халокатга олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун, уларнинг айтишларича, Чўлпон бу нозик ишга аралашишдан воз кечмаган. Лекин шунга карамай, у каердадир ўз виждонига карши иш тутган хисоблаб, каттик изтироб чеккан.

Мухит гирдобида бир сомон парча,
Бир похол чўпидек окиб борамен,
Хар амал, хар ишни "хак", деб борамен,
Вазминим колмади бир узун килча,

деб нола килган у "Сомон парча" шеърида. Хатто шу шеърни куйидаги бадбин хулоса билан тугатган:

Кирмаймен кўчанинг боши беркига,

Чунки таслим бўлдим мухит эркига...

Бундай сатрларни ўқиган китобхоннинг Чўлпон дунёкараши ва фаолиятида кескин ўзгариш юз берганига ишониши мумкин, албатта.

Лекин сўрок кайдномаларини ўқир эканмиз, баъзи бир фактлар бизни ўйлантирмай қўймайди. Чунончи, Чўлпон юкорида номлари кайд этилган хамрохлари билан бирга Андижонга боришдан аввал Кўконда Обиджон Махмудовнинг уйида меҳмон бўлганларини эслаб, бундай деган: "Фаргонада бўлган пайтимизда Обид чаток, Махмудовнинг уйида Абдулхай Тожиев, мен ва Босит Кориёв кенгаш ўтказдик. Шунда Обид чаток, НЭП жорий этилгани учун босмачиларга харши ҳеч қандай тадбир-чорани қўллаш керак эмас, зеро, босмачилик ҳаракати ўз-ўзидан тугайди. Босмачилик — Совет ҳокимиятининг зулмга асосланган сиёсати натижаси. Модомики, НЭП бу зулмга чек қўяр экан, омма босмачиликдан юз ўгиради. Абдулхай Тожиев ҳам Обид чатокнинг далилларига қўшилди..."

Бу сўзларни ўқир эканмиз, уларнинг НКВД ходими томонидан бичиб-тўқилганига ишонгинг келмайди, киши!

Яна шу кайдномада куйидаги маълумотларга ҳам дуч келамиз. Чўлпон терговчининг саволларига жавоб бериб, бундай деган: "1922—1923 йилларда пантуркистлар ташкилоти курулланган босмачи-исёнчи кадрларни саклаб қолиш мақсадида босмачилик ҳаракатини секин-аста тугатмоқчи бўлди. Кунларнинг бирида Рискулов мени ҳузурига чақириб, Мунаввар крри ва Захириддин аъламнинг олдига боришим ва улардан Фаргона водийсидаги босмачиларга мурожаатномани олиб, унга келтириб беришимни сўради. Мен Мунаввар кори билан Захириддин аъламнинг уйларига бир неча маротаба бордим, лекин мурожаатнома тайёр эмас эди. Нихоят, уч-тўрт кун ўтгандан кейин мен Рискуловнинг кўрсатмаси билан тузилган мурожаатномани Захириддин аъламдан олиб, Рискуловга келтириб бердим. Бу мурожаатноманинг мазмуни босмачиликни тинч йўл билан тугатиш ва босмачи-исёнчи кучларни келажак учун саклаб қолишга қаратилган эди".

Сўнгги жумланинг НКВД ходимлари томонидан таҳрир қилингани яққол кўриниб турган бўлса-да, бу парчада ҳам ҳақиқат уруглари бордек туюлади. Хаттоки, назаримизда, миллатпарвар кишиларнинг босмачи кучларни келажак учун саклаб қолиш мақсадида бу ҳаракатни вақтинча тўхтатишга мажбур бўлганлари сезилиб турибди.

Хуллас, Чўлпоннинг "Дархон" газетасидаги фаолияти унинг чекиниши, "сомон парча"га айланиши эмас, балки вазиятга тўғри баҳо беришининг натижаси эди.

Тилак йўлида

1921 йилнинг наврўз кунини эди. Чўлпон Тошкентда яқин дўст-ёрлари билан кутлуг айёмни қарши олиб, гурунг куради. Бу гурунг иштирокчилари орасида кимлар бўлгани номаълум. Лекин шу нарса аниқки, суҳбат мавзуи миллий истиклол учун кураш масаласига бориб такалганида, кимдир бу курашнинг бирор натижа билан тугашига шубҳа билдириб, советлар билан ҳамкорлик қилишни таклиф этади. Чамаси, гурунгда ҳозир бўлган

кишиларнинг аксари бу фикрга кўшилади. Факат бир кишигагина бу фикр ёкмайди. Бу, Чўлпон эди. У шу куни дўст-ёрлари билан хайрлашиб кетгач, "Тилак йўлида" деган шеърини ёзади. Сарлавхадан кейин "Чарчаганларга" деган багишлови бўлган бу шеър куйидаги сатрлардан иборат:

Кетган йўлим тўгри йўлдир, кетамен,
Кандай тўсик-моне бўлса, ўтамен.
Мен кетамен, тилак, дея кетамен,
Хеч тилаксиз курук танни нетамен?

Тилак йирок, ёгдуси-да кўринмас,
Ой кетармен, йил кетармен, етилмас,
Туйгум унинг изларига урилмас,
Бу йўлларда балки шафкат этилмас.

Яна "тилак", "тилак", дея кетармен,
Бир жон экан, майли, қурбон этармен!
Чўлпон шу шеърида ифодаланган ваъдасига содик колди. У ўз тилаги ортидан кетиб,
ширин жонини истикбол ва истиклол йўлида қурбон килди.

Наим Каримов